

Maciej Obrębski¹

Podstawy prawne i procedura rewindykacji archiwaliów utraconych po 1945 roku²

Nie tylko II wojna światowa, ale także zmiany ustrojowe, które miały miejsce zaraz po jej zakończeniu, wywarły ogromny wpływ na losy i stan zachowania prywatnych archiwaliów w Polsce. Ogromna ich część uległa zniszczeniu lub konfiskacie na rzecz Skarbu Państwa, mimo braku podstaw prawnych ku temu. Dopiero po upływie ponad 70 lat od tego, tj. w latach 90. XX wieku, spadkobiercy byłych właścicieli mogli podjąć działania prawne zmierzające do odzyskania tychże archiwaliów. Procedura restytucji wiąże się z licznymi komplikacjami, co sprawia, że postępowania sądowe są bardzo długotrwałe. Wedle najlepszej wiedzy autora do końca 2018 roku zakończyły się jedynie dwie sprawy o wydanie archiwaliów. Wbrew pozorom nie oznacza to nierealności osiągnięcia zamierzonego celu. Jako że zasady sądowego postępowania cywilnego wymagają przedstawienia wszystkich dowodów już w samym pozwie, niezbędne jest wnikliwie przygotowanie się do tejże procedury.

¹ Adwokat specjalizujący się w sprawach reprivatyzacyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem mienia podworskiego. Wykonuje zawód w ramach kancelarii Obrębski Adwokaci i Radcowie Prawni w Poznaniu.

² Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na konferencji naukowej II Siedleckie Spotkania Archiwoznawcze pt. „Archiwa w Polsce: wczoraj – dziś – jutro. 100 lat archiwów państwowych”, Siedlce 14-15.02.2019 r.

Podstawy prawne przejęcia ruchomości na rzecz Skarbu Państwa wskazywane przez przedstawicieli Skarbu Państwa

1. Kodeks cywilny austriacki, ALLGEMEINES BÜRGERLICHES GESETZBUCH (tzw. ABGB), Powszechna Księga Ustaw Cywilnych (Patent cesarski z dnia 1 czerwca 1811 r.)

Podmioty zastępujące Skarb Państwa w sprawach restytucyjnych w przypadku terytoriów II RP, na których obowiązywał ABGB, często powołują się na przepisy dotyczące zasiedzenia, a więc nabycia prawa własności archiwaliów wskutek ich długotrwałego posiadania, nawet w stanie świadomości o braku tytułu prawnego do tych ruchomości. ABGB przewidywał następujące postanowienia w tym zakresie.

§ 312. **Rzeczy zmysłowe ruchome dostają się w posiadanie przez fizyczne ujęcie, zabranie lub zachowanie;** rzeczy zaś nieruchome przez wstąpienie, zrobienie miedzy, ogrodzenie, odznaczenie lub uprawianie. Posiadanie rzeczy niezmysłowych czyli praw otrzymuje się przez ich używanie w imieniu własnem.

§ 314. Posiadanie praw jako też **rzeczy zmysłowych** nabywa się albo bezpośrednio, przez objęcie w swoją moc praw i rzeczy jeszcze niczych, albo **pośrednio, przez objęcie w swoją moc prawa lub rzeczy do drugiego należących.**

§ 326. Kto z powodów prawdopodobnych rzecz przez siebie posiadaną za swoją uważa, ten jest posiadaczem w dobrej wierze. **Posiadaczem w złej wierze jest ten, kto wie, lub z okoliczności domniemywać się powinien, iż rzecz w jego posiadaniu będąca, należy do kogo innego.** Dla omyłki co do czynu lub dla niewiedomości o przepisach ustawy, można być bezprawnym, lecz w dobrej wierze posiadaczem.

Warta analizy pod tym kątem jest sprawa archiwaliów należących do rodziny Tarnowskich rozpoznawana przez Sąd Najwyższy. W swoim postanowieniu z dnia 1 marca 2017 r. Sąd Najwyższy wskazał, że:

Decydujące znaczenie dla stwierdzenia, czy w chwili objęcia nieruchomości w posiadanie Skarb Państwa powinien był wiedzieć o tym, że nie ma do tego tytułu prawnego, **ma ocena czy błędne zastosowanie prze-**

pisów dekretu [o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 września 1944 roku, Dz.U. z 1945 r. Nr 3 poz. 13 z późn. zm. – przyp. M.O.]. – **skutkujące bezprawnym przejęciem nieruchomości – może być uznane za usprawiedliwione w okolicznościach konkretnego przypadku** [podkr. – M.O.]. Tak byłoby np. wtedy, gdyby o błędnym przejęciu nieruchomości zdecydowała nieprawidłowość danych co do powierzchni nieruchomości, za którą Skarb Państwa nie odpowiadał i której nie mógł z łatwością dostrzec³.

Pomimo tego trzeba zaznaczyć, że przepisy dekretu o reformie rolnej nie dawały jakichkolwiek podstaw do usprawiedliwionego przekonania o zgodności z prawem przejęcia archiwaliów na rzecz Skarbu Państwa. W dekrete nie znajduje się bowiem żaden przepis mówiący o przejściu ruchomości na rzecz Skarbu Państwa, co powoduje, że nie może być mowy o działaniu przez organy wykonujące dekret w błędnym, acz usprawiedliwionym przekonaniu o posiadaniu legitymacji do podejmowanych działań mających na celu włączenie archiwów do zasobu państwowego. Jak podkreślił Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 28 stycznia 2016 roku:

Dekret z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej przewidywał pozbawienie właścicieli ziemskich prawa własności wymienionych w art. 2 i 6 nieruchomości ziemskich oraz przedmiotów związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego lub przedsiębiorstwa przemysłu rolnego, a więc niezbędnych do dalszego gospodarczego, rolniczego wykorzystywania wywłaszczonych nieruchomości ziemskich. W akcie tym nie została natomiast ani w sposób ogólny, ani w sposób szczegółowy uregulowana kwestia przejęcia przez Państwo ruchomości i wyposażenia budynków mieszkalnych, innych niż wyżej wskazane⁴.

W związku z tym natomiast „nie można przyjąć dobrej wiary u wnioskodawcy skoro nastąpiło to wbrew przepisom dekretu PKWN”⁵.

Ponadto odrzucenia wymaga zarzut naruszenia art. 294 ABGB, który stanowił, że:

³ Sąd Najwyższy (dalej: SN), sygn. akt: IV CSK 261/16.

⁴ Tamże, sygn. akt: I CSK 94/15

⁵ Postanowienie SN z dnia 9 października 2015 r., sygn. akt: IV CSK 473/13.

Przez przynależność rozumie się to wszystko, cokolwiek jest z rzeczą **trwale** połączone. Przynależnością jest nie tylko przyrostek rzeczy, dopóki od niej nie jest odłączonym, ale także rzeczy podrzędne, bez których rzecz, główna nie mogłaby być używaną, albo które ustawa lub właściciel do ciągłego używania rzeczy głównej przeznaczył⁶,

który został podniesiony przez przedstawicieli Skarbu Państwa w sprawie ruchomości rodziny Tarnowskich stanowiących wyposażenie zamku w Dzikowie. Nie ma bowiem, co oczywiste, żadnego fizycznego spoiwa łączącego trwale archiwalia stanowiące zbiory dokumentów bądź innych materiałów archiwalnych z nieruchomością podlegającą przejściu na podstawie dekretu o reformie rolnej.

2. Dekret z 7 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami (art. 7 i 16) (Dz. Praw. Nr 14 poz. 182)

Art. 16 tytułowego dekretu stanowił, że: Wydział archiwów państwowych gromadzi wiadomości co do pozostających bez opieki zabytków archiwalnych, otacza je doraźna opieką i **włącza, jeżeli warunki na to pozwalają, do archiwów państwowych: w razie niemożności dokonania tego, przyczynia się do odpowiedniej opieki stałej.**

Przed wszystkim zaznaczenia wymaga, że przepisy dekretu z 1919 r. nie stanowiły podstawy nabycia przez Skarb Państwa własności zbiorów prywatnych materiałów archiwalnych. Jak stwierdził Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 29 października 2010 r. dotyczącej archiwaliów rodziny Tarnowskich:

Niepodobna podzielić zarzutu pogwałcenia przez Sąd Okręgowy art. 7, 16 dekretu z dnia 8 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami oraz § 3 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 kwietnia 1952 r. w sprawie państwowego zasobu archiwalnego, a to już tylko z tej przyczyny, iż powołane przepisy **nie stanowiły, jak chce tego skarżący, podstawy do przejścia na własność Państwa określonych archiwaliów** [podkr. – M.O.] (...) W pierwszym z tych aktów zapisano jedynie, w szczególności w art. 16, że wydział archiwów

⁶ SN, sygn. akt: I CSK 94/15.

państwowych gromadzi wiadomości dotyczące pozostających bez opieki zabytków archiwalnych, otacza je opieką i włącza, jeśli warunki na to pozwalają, do archiwów państwowych; w razie niemożności dokonania tego przyczynia się do utworzenia odpowiedniej opieki stałej⁷.

3. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1944 Nr 4 poz. 17).

Na uwagę zasługują tu następujące regulacje prawne:

Art. 2.

1. Na cele reformy rolnej przeznaczone będą nieruchomości ziemskie:
 - a) stanowiące własność Skarbu Państwa z jakiegokolwiek tytułu,
 - b) będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej, nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej,
 - c) będące własnością osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu, za dezercję lub uchylanie się od służby wojskowej, za pomoc udzieloną okupantom ze szkodą dla Państwa lub miejscowej ludności, względnie za inne przestępstwa, przewidziane w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. (Dz.U. R.P. Nr 4 poz. 16) oraz w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz.U. R.P. Nr 10 poz. 50),
 - d) skonfiskowane z jakichkolwiek innych prawnych przyczyn,
 - e) stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkości użytków rolnych tej powierzchni.
- (...)

Wszystkie nieruchomości ziemskie, wymienione w punktach b, c, d i e, części pierwszej niniejszego artykułu przechodzą bezzwłocznie, bez żadnego wynagrodzenia w całości, na własność Skarbu Państwa z przeznaczeniem na cele, wskazane w art. 1, część druga [podkr. – M.O.].

⁷ SN, sygn. akt: I CSK 637/09.

Art. 6.

Minister Rolnictwa i Reform Rolnych obejmie niezwłocznie zarząd państwowy nad nieruchomościami ziemskimi, wymienionymi w art. 2 wraz z budynkami i całym inwentarzem żywym i martwym oraz znajdującymi się na tych nieruchomościach przedsiębiorstwami przemysłu rolnego.

Zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego art. 6 dekretu nie może stanowić ważnej podstawy prawnej nabycia własności materiałów archiwalnych (jako tyczący się zarządu nad inwentarzem, a nie przejęcia go na własność). Podobnie nie można twierdzić, by archiwalia spełniały cele reformy wymienione w art. 1 cz. druga w związku z art. 2 ust. 1 dekretu o reformie rolnej, dotyczących upełnorolnienia i tworzenia nowych gospodarstw rolnych. Jak stwierdził Sąd Najwyższy,

Poza działaniem dekretu z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej pozostały rzeczy ruchome nie będące składnikami inwentarza żywego i martwego, a także nie wchodzące w skład przedsiębiorstw przemysłu rolnego⁸.

Odnosząc się do sądownictwa administracyjnego, wskazać można natomiast na wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 1 grudnia 1995 r., w którym sąd stwierdził, iż:

Brak jest podstaw prawnych do przyjęcia, że nieruchomość i wyposażenie budynków mieszkalnych, pałaców itp. (poza inwentarzem żywym i martwym) podlegały także przejęciu na własność państwa wraz z nieruchomościami ziemskimi określonymi w art. 2 ust. 1 lit. e powołanego dekretu, skoro przepisy dekretu nie wywłaszczały właścicieli przejmowanych nieruchomości ziemskich z całego ich mienia⁹.

Podobne stanowisko zajął Sąd Najwyższy w wyroku dotyczącym ruchomości rodziny Tarnowskich:

Nie zasługiwał na uwzględnienie zarzut naruszenia art. 2 ust. 1 litera e, art. 6 i 11 ust. 1 dekretu o reformie rolnej przez ich niewłaściwe zastoso-

⁸ Tamże.

⁹ Naczelny Sąd Administracyjny, sygn. akt: II SA 1400/94.

wanie (...)" . Należy przy tym zaaprobować ocenę Sądu Apelacyjnego, popartą poglądami dotychczasowego orzecnictwa sądów powszechnych, Sądu Najwyższego i sądów administracyjnych (...), że dekret z dnia 6 września 1944 roku przewidywał pozbawienie właścicieli ziemskich prawa własności wymienionych w art. 2 i 6 nieruchomości ziemskich oraz przedmiotów związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego lub przedsiębiorstwa przemysłu rolnego, a więc niezbędnych do dalszego gospodarczego, rolniczego wykorzystywania wywłaszczonych nieruchomości ziemskich. W akcie tym nie została natomiast ani w sposób ogólny, ani w sposób szczegółowy uregulowana kwestia przejęcia przez Państwo ruchomości i wyposażenia budynków mieszkalnych, innych niż wyżej wskazane¹⁰.

Argument, jaki podnoszony jest jednak także w kontekście możliwości zastosowania dekretu o reformie rolnej, to twierdzenie przedstawicieli Skarbu Państwa, że archiwalia stanowiły część inwentarza martwego przejmowanych majątków ziemskich. Niewłaściwe zastosowanie przytoczonych przepisów polegało, zdaniem Skarbu Państwa, na nieuwzględnieniu, że co najmniej część ruchomości stanowiących przedmiot sporu, stanowiło wyposażenie zarządu dóbr, pomieszczeń i mieszkań pracowników gospodarstwa rolnego, stąd podlegała przejęciu na własność Państwa. Trzeba podkreślić jednak, iż nie można mówić o jakimkolwiek związku funkcjonalnym archiwaliów z nieruchomością ziemską podlegającą przejęciu na podstawie dekretu. W orzecnictwie przyjmuje się, że inwentarz martwy podlegał przejęciu wraz z majątkiem i wywodzi się ten fakt z pojęć „nieruchomość ziemska” oraz „gospodarstwo rolne”. Wskazać można na wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 26 listopada 2008 roku, w którym sąd ten stwierdził, iż

pojęcie „gospodarstwa rolnego” w rozumieniu dekretu z dnia 18 kwietnia 1955 r. o uwłaszczeniu i o uregulowaniu innych spraw związanych z reformą rolną i osadnictwem rolnym jest pojęciem szerszym niż pojęcie „nieruchomości rolnej”, gdyż gospodarstwo rolne to nie tylko nieru-

¹⁰ SN, sygn. akt: I CSK 94/15.

chomości rolne, które stanowią pewną zorganizowaną całość gospodarczą, lecz także budynki, urządzenia, inwentarz żywy i martwy, zapasy¹¹.

Należy jednak zauważyć, że możliwość przejęcia inwentarza martwego nie wynika bezpośrednio z dekretu o reformie rolnej, którego art. 6 kreuje jedynie upoważnienie dla Ministra Rolnictwa do objęcia zarządu nad inwentarzem martwym. Faktyczne upoważnienie do przejęcia inwentarza martwego na rzecz Skarbu Państwa wydaje się wynikać raczej z art. 10 rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 roku w sprawie wykonania dekretu o reformie, co w akcie prawnym rangi podstawowej nie powinno mieć miejsca. Uwzględniając jednak linię orzeczniczą w tym zakresie, także sądów administracyjnych, należałoby się raczej powołać na brak związku funkcjonalnego między prowadzeniem działalności wytwórczej w rolnictwie a historycznymi materiałami archiwalnymi, o których nie można powiedzieć, iżby były niezbędne dla gospodarczego, rolniczego wykorzystywania wywłaszczonych nieruchomości ziemskich. Powołać można korzystny w tym zakresie wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 marca 1998 roku w sprawie powództwa o wydanie księgozbioru „klemensowskiego”, stanowiącego własność spadkobiercy Jana Zamoyskiego, przejętego na podstawie dekretu o reformie rolnej, w którym Sąd Najwyższy stwierdził, że

Treść obu przytoczonych przepisów [tj. art. 2 ust. 1 lit. e oraz art. 6 dekretu – przyp. M.O.] pozwala stwierdzić, że poza działaniem przepisów dekretu pozostały rzeczy ruchome nie będące składnikami inwentarza żywego i martwego, a także nie wchodzące w skład przedsiębiorstw przemysłu rolnego. Nie podlegały zatem przepisom dekretu o reformie rolnej i nie przechodziły na własność Skarbu Państwa m.in. księgozbiory¹².

¹¹ Wojewódzki Sąd Administracyjny w Gdańsku, sygn. akt: II SA/Gd 338/08.

¹² SN, sygn. akt: III CKN 393/97.

**4. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych
z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu PKWN
z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej,
Dz.U. RP Nr 10 poz. 51 z późn. zm.**

W zakresie możliwości zastosowania Rozporządzenia dla uzasadnienia przejścia na rzecz Skarbu Państwa ruchomości niezwiązanych z produkcją rolniczą istnieje korzystna dla spadkobierców linia orzecznicza, wedle której

Za poprawne należy więc uznać stanowisko, że paragraf 11 ust. 1 cytowanego rozporządzenia wykonawczego w zakresie, w którym przewidywał przejście na rzecz Państwa własności ruchomości wymienionych w tym przepisie, posiadających wartość naukową, artystyczną lub muzealną, został wydany z przekroczeniem delegacji ustawowej wyznaczonej treścią, celem i zakresem regulacji dekretu o reformie rolnej, a więc w istocie bez podstawy prawnej¹³.

W powyższym wyroku Sąd Najwyższy stwierdził również, iż

Nie sposób podzielić także zarzutu naruszenia paragrafu 11 ust. 1 litera a rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945 r. Nr 10 poz. 51), stosownie do którego, przejęciu od właścicieli ziemskich nie podlegają: a) przedmioty służące do osobistego użytku właściciela przejmowanego majątku i członków jego rodziny, jak np. ubrania, obuwie, pościel, biżuteria, meble, naczynia kuchenne itp., nie mające związku z prowadzeniem gospodarstwa rolnego oraz jeżeli nie posiadają wartości naukowej, artystycznej lub muzealnej. (...) Pozwem zostały objęte meble, naczynia, zastawa stołowa, sztuce, obrazy, świeczniki, wazon, inne ruchomości o charakterze dekoracyjnym i użytkowym. Z cytowanej regulacji wynika, że sam ustawodawca przyjął, iż tego rodzaju ruchomości nie polegają co do zasady działaniu przepisów dekretu o reformie rolnej, z uwagi na cele reformy rolnej (por. przede

¹³ Wyrok Sądu Najwyższego w sprawie ruchomości rodziny Tarnowskich, sygn. akt: I CSK 94/15.

wszystkim art. 1 dekretu) oraz zakres regulacji (por. art. 2 i 6 dekretu), czemu dał wyraz w paragrafie 11 ust. 1 przytoczonego rozporządzenia¹⁴.

Podobne stanowisko wyraził Sąd Najwyższy już w wyroku z dnia 6 marca 1998 roku, a nadto wskazał że nie należy zapominać, że analizowany przepis znajduje się w akcie wykonawczym do dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej. Nie może zatem rozszerzać zakresu działania wspomnianego dekretu z uwagi na obowiązującą także w 1945 roku, przynajmniej formalnie, hierarchię źródeł prawa. Akt niższego rzędu, jakim było rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych, nie mógł rozszerzać zakresu działania aktu wyższego rzędu, jakim był dekret PKWN¹⁵.

5. Dekret z dnia 11 października 1946 r. Prawo rzeczowe (Dz.U. 1946, nr 57 poz. 319)

Art. 52.

Kto posiada rzecz ruchomą przez lat trzy, nabywa jej własność, chyba że uzyskał posiadanie w złej wierze.

Jak stwierdził Sąd Najwyższy w sprawie archiwaliów rodziny Tarnowskich:

Nie sposób z art. 52 dekretu z 1946 r. - Prawo rzeczowe wywieść jakichkolwiek argumentów przemawiających za poglądem, że wskutek przedawnienia gasną roszczenia wynikające z prawa własności albo samo prawo własności, jak również w żadnym razie nie da się uzasadnić twierdzenia, że prawo to z chwilą upływu okresu przedawnienia przechodzi na nabywcę rzeczy w złej wierze¹⁶.

Problematyka przedawnienia zostanie omówiona w dalszej części opracowania.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ SN, sygn. akt: III CKN 393/97.

¹⁶ SN, sygn. akt: I CSK 637/09.

**6. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 kwietnia 1952 r.
w sprawie państwowego zasobu archiwalnego
(Dz.U. nr 24 poz. 165)**

§ 3. Do państwowego zasobu archiwalnego włącza się materiały archiwalne:

- 1) pozostałe po majątkach ziemskich, które w wyniku reformy rolnej weszły do Państwowego Funduszu Ziemi,
- 2) pozostałe po rodzinach i rodach, które odgrywały w przeszłości rolę historyczną.

Rozporządzenie to nie kreuje ważnej podstawy przejęcia archiwaliów na rzecz Skarbu Państwa. Jak bowiem stwierdził Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 29 października 2010 roku (sygn. akt: I CSK 637/09):

Niepodobna podzielić zarzutu pogwałcenia przez Sąd Okręgowy art. 7, 16 dekretu z dnia 8 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwalijskimi oraz § 3 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 kwietnia 1952 r. w sprawie państwowego zasobu archiwalnego, a to już tylko z tej przyczyny, iż powołane przepisy nie stanowiły, jak chce tego skarżący, podstawy do przejęcia na własność Państwa określonych archiwaliów. (...) Z kolei z § 3 rozporządzenia (pomijając rangę tego aktu prawnego) nie wynika, aby zabytki (materiały) archiwalne podlegały przejęciu na własność Państwa¹⁷.

**7. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie
archiwalnym i archiwach, tekst jedn.:
Dz.U. z 2006 r., nr 97 poz. 673 z późn. zm. (u.n.z.a.)**

Art. 1.

Materiałami archiwalnymi wchodzącymi do narodowego zasobu archiwalnego, zwanymi dalej „materiałami archiwalnymi”, są wszelkiego rodzaju akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (Dz.U. z 2017 r., poz. 570) oraz inna dokumentacja, bez względu na sposób jej wytworze-

¹⁷ Tamże.

nia, mająca znaczenie jako źródło informacji o wartości historycznej o działalności Państwa Polskiego, (...) powstała w przeszłości i powstająca współcześnie.

Art. 4.

1. Nadzór nad narodowym zasobem archiwalnym sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego za pośrednictwem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych.

2. Zadania, o których mowa w art. 51b, art. 51f ust. 2, art. 51g ust. 1, 2, 4 i 5, art. 51h ust. 1 oraz art. 51j ust. 1 i 2, są zadaniami z zakresu administracji rządowej.

Art. 7.

Materiały archiwalne wchodzące do państwowego zasobu archiwalnego nie mogą być zbywane; nie mogą być też, poza wypadkami określonymi w ustawie, przekazywane innym jednostkom organizacyjnym niż określone w art. 22.

Art. 46.

Nieewidencjonowany niepaństwowy zasób archiwalny tworzą materiały powstałe i powstające w wyniku działalności osób fizycznych, stanowiące własność tych osób lub ich prawnych następców.

Odnosząc się do powyższych przepisów należy wskazać, iż nie kreują one ważnej podstawy przejścia własności archiwaliów na rzecz Skarbu Państwa, stanowiąc jedynie definicję materiałów wchodzących w skład narodowego zasobu archiwalnego. Ustawa nie zawiera regulacji dotyczącej przejęcia archiwaliów na własność Skarbu Państwa, jednak art. 46 u.n.z.a. może stanowić przeszkodę w zakresie wydania archiwaliów.

W sprawie dotyczącej archiwaliów rodziny Branickich przedstawiciele Skarbu Państwa podnieśli w swojej skardze kasacyjnej następujące okoliczności: przyjęcie, że materiały archiwalne objęte wyrokiem częściowym stanowią archiwalia prywatne, mimo iż nie powstały w wyniku działalności osób fizycznych oraz nakazanie wydania archiwaliów pomimo ustawowego zakazu wydania materiałów archiwalnych, stanowiących narodowy zasób archiwalny¹⁸.

¹⁸ SN, sygn. akt: I CSK 195/17.

Należy podkreślić, że Sąd nie rozpoznał merytorycznie powyższych zarzutów, wskazując na konieczność uprzedniego ustalenia proveniencji materiałów archiwalnych objętych powództwem. Nie można więc wykluczyć sytuacji, w której udowodnienie przez Skarb Państwa publicznej proveniencji archiwaliów skutkować będzie niemożnością ich następczego wydania. Jeżeli jednak sąd przychyliłby się do takiej interpretacji, wydaje się, że można byłoby się domagać albo stwierdzenia niekonstytucyjności przepisu art. 46 u.n.z.a. albo odszkodowania za niezgodne z prawem działanie władzy publicznej (po ustaleniu prawa własności po stronie spadkobierców, przykładowo w wyniku zasiedzenia).

Oprócz tego, można zaznaczyć, że podstawy przejęcia archiwaliów nie stanowił dekret z dnia 8 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami. Jak bowiem w swoim wyroku z dnia 29 października 2010 r. zaznaczył Sąd Najwyższy:

Niepodobna podzielić zarzutu pogwałcenia przez Sąd Okręgowy art. 7, 16 dekretu z dnia 8 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami oraz § 3 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 kwietnia 1952 r. w sprawie państwowego zasobu archiwalnego, a to już tylko z tej przyczyny, iż powołane przepisy nie stanowiły, jak chce tego skarżący, podstawy do przejęcia na własność Państwa określonych archiwaliów. W pierwszym z tych aktów zapisano jedynie, w szczególności w art. 16, że wydział archiwów państwowych gromadzi wiadomości dotyczące pozostających bez opieki zabytków archiwalnych, otacza je opieką i włącza, jeśli warunki na to pozwalają, do archiwów państwowych; w razie niemożności dokonania tego przyczynia się do utworzenia odpowiedniej opieki stałej¹⁹.

Na marginesie wskazać można jeszcze, że ewentualną, dodatkową podstawą nabycia, nie wskazywaną jednak przez przedstawicieli SP, mógłby stanowić *Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich*²⁰. Na mocy art. 34 ust. 1 lit. b tego dekretu Skarb Państwa nabywał bowiem tytuł własności majątków opuszczonych – co do ru-

¹⁹ SN, sygn. akt: I CSK 637/09.

²⁰ Dz.U. z 1946 r., nr 13 poz. 87.

chomości z upływem lat 5, licząc w obu przypadkach od końca roku kalendarzowego, w którym wojna została ukończona. Dla zastosowania dekretu istniałaby jednak konieczność wykazania przez przedstawicieli Skarbu Państwa, że archiwalia stanowiły rodzaj majątku opuszczonego, a więc takiego, który w myśl dekretu został utracony i nieodzyskany w związku z wojną rozpoczętą 1 września 1939 roku.

Tryb realizacji roszczeń

Roszczenia przysługujące spadkobiercom byłych właścicieli archiwaliów mogą być dochodzone przed sądami cywilnymi. Podstawa roszczeń spadkobierców byłych właścicieli archiwaliów opiera się przede wszystkim na bezprawności ich przejęcia na rzecz Skarbu Państwa. Drogi dochodzenia roszczeń, dotychczas stosowanymi przez spadkobierców, są droga powództwa o ustalenie (zakończona powodzeniem w sprawie rodziny Tarnowskich) oraz droga powództwa o wydanie (pozostająca w toku w sprawie archiwaliów rodziny Branickich, zakończona powodzeniem w analogicznej sprawie tzw. „księgozbioru klemensowskiego”). Droga cywilna w tych sprawach wynikać może z zastosowania *a minori ad maius* zasady prawnej wynikającej z uchwały Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 1947 roku:

W sporze byłego dzierżawcy majątku ziemskiego, który przejęty został na cele reformy rolnej, o wydanie inwentarza, stanowiącego własność tegoż dzierżawcy, droga procesu cywilnego jest dopuszczalna²¹.

Problem przedawnienia roszczeń

Prowadzone zazwyczaj przez wiele lat próby restytucji archiwaliów na drodze polubownej mogą mieć niestety negatywne konsekwencje. Należy bowiem mieć na uwadze, że roszczenia o wydanie ruchomości przedawnia się z upływem dziesięciu lat od dnia dowiedzenia się przez właściciela o osobie posiadacza. Okres ten może zostać przerwany

²¹ SN, sygn. akt: III C 1410/47.

przez czynność podjętą przed sądem, co może przejawiać się poprzez złożenie pozwu o wydanie nieruchomości lub wniosku o zawezwanie do próby ugodowej w sprawie wydania. Najczęściej wystarczającym dowodem dla wykazania wiedzy spadkobierców byłych właścicieli o lokalizacji przedmiotu żądania jest korespondencja prowadzona przez nich samych z posiadaczem archiwaliów.

Możliwość zasiedzenia przez Skarb Państwa

Jak już wskazano powyżej, w orzecznictwie Sądu Najwyższego podkreśla się, iż

nie sposób z art. 52 dekretu z 1946 r. – Prawo rzeczowe wywieść jakichkolwiek argumentów przemawiających za poglądem, że wskutek przedawnienia gasną roszczenia wynikające z prawa własności albo samo prawo własności, jak również w żadnym razie nie da się uzasadnić twierdzenia, że prawo to z chwilą upływu okresu przedawnienia przechodzi na nabywcę rzeczy w złej wierze²².

Odnosząc się natomiast do przepisów przejściowych w zakresie możliwości zasiedzenia praw do ruchomości, należy stwierdzić, iż art. XXXIII §1 Dekretu z dnia 11 października 1946 roku – *Przepisy wprowadzające prawo rzeczowe i prawo o księgach wieczystych stanowi, iż*

Do zasiedzenia, którego bieg rozpoczął się przed wejściem w życie prawa rzeczowego, stosuje się od tej chwili przepisy tego prawa; dotyczy to w szczególności możliwości nabycia prawa przez zasiedzenie²³.

Skoro jednak, jak wskazano we wcześniejszym punkcie, art. 52 *Prawa rzeczowego* nie przewidywał możliwości zasiedzenia ruchomości przez posiadacza w złej wierze, ewentualne zasiedzenie przez Skarb Państwa własności nieruchomości musiało nastąpić przed wejściem w życie *Prawa rzeczowego*, tj. przed 1 stycznia 1947 roku. W tym celu należy więc rozwa-

²² SN, sygn. akt: I CSK 637/09.

²³ Dz.U. z 1946 r., nr 57 poz. 321.

żyć w przedmiotowym zakresie przepisy prawa dzielnicowego, a prawo państw zaborczych.

Przepisy ABGB nie przewidywały możliwości zasiedzenia ruchomości przez posiadacza w złej wierze. Przepis § 1466 ABGB stanowi, że prawo własności do rzeczy ruchomej, nabywa się zasiedzeniem przez trzechletnie prawne posiadanie, należy bowiem interpretować łącznie z § 1461-1464 ABGB, zgodnie z którymi prowadzące do zasiedzenia posiadanie powinno być prawne, w dobrej wierze i niewadliwe. Można także wspomnieć, iż § 1466 ABGB został uchylony art. IV § 1 dekretu *Przepisy wprowadzające prawo rzeczowe*.

Inaczej jednak kwestię zasiedzenia ruchomości regulował Kodeks Napoleona (*Code civil des Français*, dalej jako KN). Jak stwierdza Anna Zarzycka:

KN odmiennie niż ABGB i BGB nie regulował nabycia w drodze zasiedzenia własności rzeczy ruchomych, a przepis art. 2279 KN („Co do ruchomości, posiadanie staje za tytuł”) posiadanie takich rzeczy uznawał jedynie za tytuł. Jednakże kodeks zezwalał temu komu rzecz skradziono lub kto ją zgubił, żądać jej wydania od posiadacza w ciągu lat 3. F. Zoll uważa, że ze względu na zasadę art. 2279KN nabywca w dobrej wierze nabywał prawie zawsze od razu prawo narzeczy ruchomej (własność, służebność) bez względu na to, czy poprzednik był, czy nie był uprawnionym do jej posiadania. W przypadkach nie objętych regułą art. 2279 KN prawo na rzeczy ruchomej nabyć można było po 3-letnim, względnie 30-letnim przedawnieniu skargi wydobywczej (własności) albo negatoryjnej (służebności). (...) Brak uregulowania zasiedzenia odnośnie rzeczy ruchomych w KN wynika z domniemania własności posuniętego tak daleko, że co do rzeczy ruchomych posiadanie ich utożsamia się z prawem (art. 2279). Zakres tego domniemania był tak szeroki, że obejmował posiadanie prawne jak i bezprawne, wadliwe i niewadliwe, w dobrej jak i w złej wierze (...). Ten kto nabył w dobrej wierze rzecz ruchomą, zmysłową od osoby nie będącej właścicielem, stawał się właścicielem już przez sam fakt posiadania²⁴.

²⁴ Anna Zarzycka, *Dobra wiara jako przesłanka zasiedzenia w przepisach obowiązujących w Polsce w latach 1918-1964*, „Rejent” 2000, nr 3(107).

Art. 2279 KN został jednak uchylony art. III §1 pkt 1 dekretu *Przepisy wprowadzające prawo rzeczowe*, natomiast art. 2262 KN w odniesieniu do praw rzeczowych przez art. III §2 dekretu *Przepisy wprowadzające prawo rzeczowe*, co spowodowało jednoczesne ostateczne przerwanie biegu ewentualnego, 30-letniego terminu zasiedzenia. Należy także podkreślić, że nawet gdyby przyjąć najkrótszy, trzyletni termin zasiedzenia na podstawie art. 2279 KN, nie mógłby on upłynąć przed wejściem w życie prawa rzeczowego (1 stycznia 1947 roku), przyjmując jako domniemaną podstawę przejęcia dekret o reformie rolnej (13 września 1944 roku). Zatem również na podstawie Kodeksu Napoleona nie byłoby możliwe nabycie własności archiwaliów przez Skarb Państwa.

W odniesieniu do przepisów BGB (Kodeksu cywilnego niemieckiego, *Bürgerliches Gesetzbuch*) za Anną Zarzycką wskazać można, iż:

Dla zasiedzenia własności rzeczy ruchomej znaczenie miało tzw. posiadanie właścicielskie (samoistne § 872), przy którym decydował czynnik woli posiadania dla siebie samego. Prawo niemieckie wymagało ponadto, aby posiadacz nie tylko nabył posiadanie w dobrej wierze, ale by przez cały okres czasu potrzebny do zasiedzenia czyli przez 10 lat pozostawał w dobrej wierze, czyli przyjmuje zasadę *superveniens non nocet, scientia superveniens nocet mala fides*. (...) Na gruncie BGB można było również zasiedzieć rzecz ruchomą, przez posiadanie jej w okresie lat 10, ponadto posiadanie musiało być samoistne i również powinna istnieć dobra wiara posiadacza nie tylko w chwili nabycia posiadania, ale również przez dalszy okres wymagany do zasiedzenia §937. Z tego przepisu wynika, że zasiedzenie było niemożliwe gdy nabywca już przy nabyciu samoistnego posiadania nie był w dobrej wierze, albo gdy dowiedział się nawet później, że własność mu nie przysługuje²⁵.

Wszystkie powyższe przepisy BGB dotyczące zasiedzenia ruchomości uchylono jednak art. V § 1 pkt 1 dekretu *Przepisy wprowadzające prawo rzeczowe*. Również i na podstawie przepisów BGB nie jest zatem możliwa argumentacja o nabyciu posiadania na podstawie zasiedzenia.

²⁵ Tamże.

Summary

Legal basis and procedure for recovery of archival materials lost after 1945

After 1944, a huge part of archival materials in Poland was confiscated in favour of the Treasury. Although over 70 years have passed since then, heirs of former owners could take legal action to regain them since the 1990s. The procedure of archive material restitution is extremely complicated, which leads to lengthy court proceedings, however it does not mean that the recovery of private archives is unrealistic. The following article discusses civil court proceedings of these cases.

Słowa kluczowe: *archiwa, dokumentacja, prawo, rewindykacja, wojna*

Keywords: *archives, documentation, law, recovery, war*